tasavvuf ilmî ve akademik araştırma dergisi
28 [2011/2], s. 215-243

Moğollar Sonrası İran'da Sûfîler ve Sultanlar*

Lawrence G. POTTER**
(trc. Hanifi ŞAHİN***)

Cengiz Han'ın 13. yüzyılın başlarında gerçekleştirdiği istilalar ile 16. yüzyıl başlarında kurulan Safevî devleti arasındaki zaman dilimi, İran tarihinin en az çalışılan dönemlerinden birisidir. Bu dönemde, siyasî açıdan çok hızlı değişimler yaşanmış, İran topraklarının büyük çoğunluğu Moğol ve Türklerin yönetimi altına girmiştir. Ancak bir Moğol hanedanı olan İlhanlıların 1335'te yıkılması ile 1380'de Timur imparatorluğunun güçlenmesi arasında geçen sürede, eşi görülmemiş bir şekilde bölgesel ve kültürel gelişmeler yaşanmıştır. Bu dönemde gelişme gösteren en önemli küçük hanedanlar; Fars, Irak-ı Acem ve Kirman'da Muzafferîler (1314-1393); Irak, Kürdistan ve Azarbaycan'da Celâyirliler (1245-1389); Horasan Herat'ta Kertler (1245-1389) ve Sebzvâr'da Serbedârîler (1336-1381)'dir.

1200 ile 1500 yılları arası, İran'ın dinî kimliği bakımından da oldukça önemlidir.[1] Moğol kuşatmaları beraberinde dinî geçişlerin yaşandığı bir dönemi de getirmiştir. Şiîlerle Sünnîler arasındaki tartışmalar yatışmış, fıkhî mezhepler arasındaki farklıklar daha az önemli olmuştur. Moğolların İsmailîleri veya Haşişîleri ortadan kaldırması, Sünnîler tarafından mem-

* "Religion and Society in Islamic Iran during the Pre-Modern Era", *Iranian Studies*, c. XXVII, no: 1/4, 1994, s. 77-102.

** Department of History, State University of New York. Bu makale *The Kart Dynasty of Herat: Religion and Politics in Medieval Iran*, Columbia University, 1992 adlı tezimin bir bölümüne dayanmaktadır. Müsvedde halini okuyarak katkıda bulunan Prof. Richard W. Bulliet, Jo-AnnGross, Carl W. Ernst, Simon Digby ve kıymetli asistan Haide Sahim'e çok teşekkür ederim.

*** Yrd. Doç. Dr., Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi (hanifisahin25@hotmail.com)

1 Detay için şu eserlere bakılabilir: A. Bausani, "Religion Under the Mongols", ed. J. A. Boyle, *The Cambridge History of Iran*, c. V [Bundan sonra bu esere *CHI* harfleriyle atıf yapılacaktır], Cambridge: Cambridge University Press, 1968, s. 538-549; B. S. Amoretti, "Religion in the Timurid and Safavid Periods," *CHI* c. VI, *The Timurid and Safavid Periods*, Cambridge: Cambridge University Press, 1986, s. 610-655; Michel M. Mazza-oui, *The Origins of the Safawids: Siism, Sufism, and the Gulât*, Wiesbaden: Franz Steiner Verlag, 1972; ve Said Amir Arjomand, *The Shadow of God and the Hidden Imam: Religion, Political Order, and Societal Change in Shi'ite Iran from the Beginning to 1890*, Chicago: University of Chicago Press, 1984, s. 66-84.

nuniyetle karşılanmıştır. Fakat halifenin öldürülmesi, teorik düzeyde de olsa, bir felakettir. Bundan sonra siyasî meşruiyetin onay mercii halife değil, Cengiz Han'ın torunları olmuştur.

Moğollar başlangıçta herhangi bir dine mensup değillerdi. Bu konuda şu söylenebilir: "Moğolların ilk dönemlerinde birçok İslâmî görüş bir arada yaşamıştır. Birlikte yaşama durumu, inanç özgürlüğü ve karşılıklı toleransı getirmiştir."[2] Bazı İlhanlı yöneticileri Budist idi ve bu nedenle İran'da çok sayıda Budist tapınağı bulunmaktaydı. Hıristiyan ve Yahudiler de devlet kademelerinde yüksek makamlar elde etmişlerdi. Yedinci İlhanlı yöneticisi Gâzân Hân'ın, Şiîliğe meyilli olmasına rağmen, 1295'te Sünnî İslâm'a girmesi, gelişmenin anahtarı olmuştur. Gâzân Hân'ın kardeşi ve kendinden sonraki halefi olan Olcaytu yönetimi üstlenmiştir. Önce Hıristiyan, sonra Budist olan Olcaytu, son olarak Müslüman olmuştur. Müslüman iken de önce Hanefî mezhebini, daha sonra Şafiî mezhebini ve son olarak da Şiîliği tercih etmiştir. Son İlhanlı yöneticisi Ebû Said ise bir Sünnî'dir.[3]

İlhanlılar döneminde (1256-1335) en önemli dinî gelişme, sûfî tarikatların hızla yayılmasıdır.[4] İlk aşamada bireysel bir zühd anlayışı olarak varlık bulan sufilik, yavaş yavaş bir lider etrafında cemaatleşmeye doğru gitmiştir. Moğollar döneminde tasavvuf, müritlerin organize olmasıyla birlikte, kitle hareketine dönüşmüştür. İslâm'ın bizzat kendisinin tehlikede olduğunun düşünüldüğü güvensizlik ortamında tasavvuf, kesinlikle bir cazibe merkeziydi. Mutasavvıflar, ulema tarafından temsil edilen şehir-merkezci resmi İslâm anlayışının aksine, insanları, özellikle kırsal bölgelerde yaşayanları, daha çok inancın duygusal ve bireysel boyutuna davet etmişlerdir.

Mistik aktivitenin odak noktaları, *hânkâh*larında veya dergâhlarında sûfî şeyhleridir. Onlar müritlerine İslâm'ın ruhî boyutunu öğretmekte, uygun davranış kurallarını tebliğ etmekteydiler. Şeyhin vefatından sonra onun

2 Mazzaoui, *Origins of the Safawids*, s. 38.

3 Bausani, "Religion Under theMongols", s. 543. Cübbe giyen Gazan Han'ın, Müslüman olmasında Horasanlı bir Kübrevî şeyhinin katkısı olmuştur. Charles Melville, "Padshah-i Islam: The Conversion of Sultan Mahmud Ghazan Khan", *Pembroke Papers-I*, Cambridge: Centre of Middle Eastern Studies-University of Cambridge, 1990, s. 159-177.

4 Daha fazla bilgi için bk. Muhsin Kiyânî, *Târîh-i Hânkâh der İrân*, Tahran: Tahûrî, 1369 hş./1990; Manûçehr Murtazavî, "Tasavvuf der devre-yi ilhânân", *Neşriye-i Dânişkede-i Edebiyât-i Tebrîz*, 1336 hş./1958, s. 297-337; Annemarie Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam*, University of North Carolina Press, 1975; J. Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford: ClarendonPress, 1971 ve Abdülhüseyin Zerrinkûb, "Persian Sufism in Historical Perspective", *Iranian Studies*, sayı: 3, 1970, s. 136-220.

kutsallığı veya *bereketi* (feyzi) genelde şeyhin ailesinde muhafaza edilen silsile vasıtasıyla bir sonrakine intikal etmekteydi.[5] Neticede şeyhin türbesi, saygının merkezi haline; dergâh ve etrafı da kalıcı, devredilemez bağışlar veya vakıflarla desteklenen güçlü yerel kurumlar haline gelmekteydi.

Moğollardan sonraki dönemde türbeler, dinî aktivitelerin ana merkezi olma noktasında yavaş yavaş camilerin yeri almıştır. Yaklaşık 1305 ile 1365 yılları arasında Câm, Natanz Pir Bakran, Erdebil ve Bestam gibi, önemli İran şehirlerinde sûfî şeyhlerin mezarları etrafında çok sayıda türbe inşa edilmişti.[6] Bu türbelerin inşasında İlhanlı yönetimi ile sûfî toplum temsilcileri ortak hareket etmişlerdi.[7] Türbeler, yerel toplumun hayatında oldukça önemli rol oynamıştır. Türbeler, problemlerine çözüm bulmak için şeyhin şefaatini arzulayan insanların ziyaret ettiği sembol mekânlar haline gelmişlerdir. Özellikle dinî bayramlar ve şeyhin vefat yıldönümü bu mekânlarda kutlanmıştır.

Tasavvufun artan cazibesi, 14. yüzyılda zirvede olan *hânkâh*ların dinî mimarideki tarz değişikliklerinde de görülmüştür. 1300'den itibaren, Gâzân Hân ve veziri Reşidüddin'in dönemlerinde, Tebriz ve Yezd kentlerinde ulema için medrese veya ilahiyat okulları inşa edilirken, beraberlerinde *hânkâh*lar da inşa edilirdi.[8] 1330'larda İbn Battûta'nın İran'ın içlerine doğru seyahat edebilmesi, gittiği her yerde konaklayabileceği *hânkâh*lar bulmasına bağlıdır.[9] Kaside yazarı şair İbn Yemîn Feryûmedî (v. 1368) bile şiirlerinde *hânkâh*ların tezyini için yapılan harcamaları eleştirmiştir.[10] Allen'in tespitine göre Kertler yönetimi altındaki Herat'ta 12 *hânkâh*, 4 medrese bulunurken; 15. yüzyılda Timurlu idaresindeki Herat'ta 14 *hânkâh*, 38 medrese bulunmaktaydı.[11] Benzer durum Yezd'de de söz konu-

5 Aynı durum Erdebil Tekkesi için de geçerlidir. Bk. A. H. Morton, "The Ardabil Shrine in the Reign of Shah Tahmasp I", *Iran*, sayı: 12, 1974, s. 34.

6 Lisa Golombek, "The Cult of Saints and Shrine Architecture in the Fourteenth Century", *Near Eastern Numismatics, Iconography, Epigraphy and History: Studies in Honor of George C. Miles*, Beyrut: American University of Beirut, 1974, s. 419-30.

7 *Age*, s. 427.

8 Lisa Golombek and Donald Wilber, *The Timurid Architecture of Iran and Turan*, Princeton: Princeton University Press, 1988, I, 48.

9 Örneğin İbnBattûta, Buhârâ, Tebrîz, Belh ve Nişâbur'daki kervansaraylarda konaklamıştır. Ibn Battuta, *The Travels of Ibn Battuta A.D. 1325-1354*, trans. H. A. R. Gibb, Cambridge: Cambridge University Press, 1971, III, 554, 570, 573 ve 584.

10 E. H. Rodwell, *Ibn Yamin: 100 Short Poems, The Persian Text with Paraphrase*, London: Kegan Paul, 1933, s. 44.

11 Terry Allen, *Timurid Herat*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1983, s. 99, 73-75. Allen'a göre Kertlerin hanları, işlevsellik açısından Selçuklu hanlarına ve Timurlular dönemindeki medreselere benzemektedir. Ancak sadece Kert hanları devlet desteğini alan büyük dinî kuruluşlardır (s. 47).

şeyhleri, anarşist ve demokrat olmanın ötesinde, siyaseti, uygun bir İslâmî anlayışla, toplumu dizayn eden bir kurum olarak kabul etmekteydiler.[23]

Tarikatların çoğu Sünnî olmakla beraber, Hz. Ali'nin kutsallığı ve Mehdi beklentisi gibi, Şiîlikte var olan bazı düşüncelerin bu tarikatlarda yer alması, 14. ve 15. yüzyılın en önemli olayıdır. Arjomand bu dönemde heterodoks oluşumların çok olmasına katkı sağlayan iki önemli faktörden bahsetmektedir. Bunlardan biri, adem-i merkeziyetçi siyasal süreçtir ki, din bu esnada, kitleleri siyasî olaylar için harekete geçirebilmiştir. Diğeri, karizmatik kişiliklerin birbirini takip edeceği yaygın mehdici beklentileridir.[24]

İlhanlı otoritesinin yıkılmasından sonra, Sebzvâr'da Serbedârîler, Taberistan'da Mar'aşîler gibi bazı militan Şiî tarikatlar, küçük devletler kurmuşlardır. Kübreviyye ve Nimetullahiye gibi bazı Sünnî tarikatlar, Şiîliğe dönüşmüştür.[25] Şeyh Safiyüddin (v.1334)'in haleflerinin kendi tarikatlarını, Anadolu'daki Türkmenlerce desteklenen militan bir harekete dönüştürmüş olmaları en dramatik durumdur. Fakat burada özellikle belirtilmelidir ki, 15. yüzyılda hem Kübrevilik'te hem de Safevîler'de Sünnîlikten Şiîliğe geçiş, aşamalı olarak değil aniden olmuştur. Nimetullahiyye'de ise değişim, 16. yüzyılın başlarında Şah İsmail'in tahta oturmasından sonra açıkça ilan edilmiştir. Bu değişikliklerin tümünde siyasî nedenler oldukça önemli olabilir.

Makalede bu dönemdeki tasavvufun bazı boyutlarını keşfetmek için Horasan'ın doğusunda yer alan Câm ve Çişt şehirlerindeki iki tarikat grubu araştırılacaktır. Bunlar, Moğollar öncesinde burada yaşamış olan tarikat şeyhlerinin mezarları etrafında gelişen gruplardır. Makale, özellikle Herat kenti yakınında, Moğolların vasalı olan Kert hanedanlığıyla tarikatların ilişkisine odaklanacaktır.[26] Kertler 1222'de Moğolların Herat'ı imha-

23 Carl W. Ernst, *Eternal Garden: Mysticism, History and Politics at a South Asian Sufi Center*, Albany: StateUniversity of New York Press, 1992, s. 88-89.

24 Arjomand, *Shadow of God*, s. 82.

25 DeWeese, "Eclipse of the Kubrawiyah," s. 45-83; Terry Graham, "Shah Ni'matullah Wali: Founder of the Ni'matullahi Sufi Order", *The Legacy of Medieval Persian Sufism*, London and New York: Khaniqahi Nimatullahi Publications, 1992, s.173-90. Ayrıca bk., Jean Aubin, "De Kûhbanân a Bidar: la famille Ni'matullahi", *Studia Iranica*, sayı: 20, 1991, s. 233-261.

26 İhmal edildiğini düşündüğüm bu hanedanlık hakkında detay için tezime bakınız. Ayrıca şu eserlere bakılabilir: E. G. Browne, *A Literary History of Persia*, Cambridge: Cambridge University Press, 1976, III, 173-180; Bertold Spuler, *Die Mongolen in Iran: Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit 1220-1350*, Leiden: E. J. Brill, 1985, s. 129-133; V. M. Masson-V. A. Romodin, *Istoriia Afganistana: s drevneishikhvremen do nachala 16 veka*, Moscow: Nauka Publishers, 1964, I, 295-327 ve Abbas İkbal, *Târîh-i Mogol ez Hamle-yi Cengiz tâ Teşkîl-i Devlet-i Timûrî*, Tahran: Emîr-i Kebîr, 1977, s. 366-379.

sından sonra orayı yeniden canlı tutmak ve inşa etmekle kendini sorumlu tutan aslen İranlı veya Tacik bir hanedanlıktır. Bu hanedanlık -ihmal edilen bir tespit olsa da- Timur imparatorluğunun (1381-1500) elde ettiği başarıların alt yapısını oluşturmada çok önemli rol oynamıştır. Herat adı, Timurlular döneminde yüksek sanatla eşanlamlı hale gelmiştir.

Câm ve Çiştiyye: Sınırdaki Sûfîler

Moğollardan önce Buzcan,[27] şimdilerde *Türbe-i Câm* veya *Türbe-i Şeyh-i Câm* diye bilinen Câm şehri, Herat ve Meşhed'e hemen hemen eşit uzaklıktadır. Câm şehri, 700 m. rakımlı, Câm nehri ve diğer su kanalları vasıtasıyla sulanan, yarı kırsal bir özelliğe sahip iki dağ arasındaki bir ovada yer almaktadır. Oldukça geniş yeşil alanlara ve otlaklıklara sahiptir.[28] Câm şehri, Ortaçağ'da kendisine bağlı 200 civarında köyle, orta büyüklükte bir kasaba görünümündedir.[29] Câm şehri, geçiş bölgesi ve zengin ziraatı nedeniyle uzun süre bu önemini korumuştur. Çünkü en kaliteli ipek üretimi bu bölgede yapılmıştır.[30] Bu şehir, önemli oranda mutasavvıfın yerleşim yeridir ve bu durum, şehrin diğer bir övünç kaynağıdır. Burada bulunan Şeyh Ahmed (440-536/1049-1141)'in türbesi sürekli olarak ziyaret edilmektedir. Ayrıca bu bölge çok sayıda âlim yetiştirmektedir. En çok dikkatleri çeken isim, şair ve mutasavvıf âlim, Mevlana Abdurrahman el-Câmî (871-898/1414-1492)'dir.

Çişt[31] ise Herat'ın yaklaşık 150 km. doğusundaki Herîrûd vadisinde yer alan bir şehirdir. 1514 rakımlı Çişt şehri, vadideki son büyük şehirdir

27 G. Le Strange, *The Lands of the Eastern Caliphate: Mesopotamia, Persia, and Central Asia from the Moslem Conquest to the Time of Timur*, Cambridge: Cambridge University Press, 1905, s. 356.

28 Bölgenin coğrafi yapısı hakkında bk., Naval Intelligence Division, *Persia*, Geographical Handbook Series, Oxford: Oxford UniversityPress, 1945, s. 39-47. Ayrıca şu iki İran tarihçilerine de bakılabilir: Ali Razmara, *Ferheng-i Coğrafya-yi Îrân: Horâsân*, Tahran: Dâire-i Cografya-yi Sited-i Arteş, 1951, s. 84-85; ve Abdürrızâ Ferecî (ed.), *Coğrafya-yi Kâmil-i Îrân*, Tahran: Şirket-i Çap ve Neşr-i Îrân, 1366 hş./1987, I, 625.

29 10. yüzyıl Arap coğrafyacıları 180 köyün bağlı olduğunu söylerken (bk. Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, s. 356-57) 13. yüzyılın başlarında Yâkut, 200 köy saymaktadır (Yâkut el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, trc. C. B. de Meynard, *Dictionnaire géographique, historique et litteraire de la Perse et des contrées adjacentes*, Amsterdam: PhiloPress, 1970, s. 150) ve 14. Yüzyılın başlarında Mostawfi de 200 köy saymaktadır (*The Geographical Part of the Nuzhat-al-Qulub*, Hamd-Allah Mustawfi of Qazwin 740 [1340], trans. G. Le Strange, Leiden: E. J. Brill, 1919, s. 151).

30 İbn Battuta, *Travels*, III, 580.

31 10. yüzyıl Arap coğrafyacıları Çişt'i, Haşt olarak bilirken Müstevfî, *Caşt* şeklinde vermekte ve *Hoca-i Çişt* veya *Çişt-i Şerif* şeklinde sunmaktadır. Aslında buranın adı Karzul'dur. Dergahın kurucusu Ebu İshak tarafından anavatanı Suriye'dekinden sonra Çişti olarak yeniden adlandırılmıştır. Bk. Ebu'l-Kâsım b. Ahmed Ceyhânî, *Eşkâl-i Âlem*, tahk. Ali b. Abdüsselam Kâtib, Meşhed: Âstân-ı Kuds-i Razavî, 1989, s. 174. Bu kaynak için Dr. Mihrdâd İzedî'ye teşekkür ederim.

ve Gur bölgesine geçişi sağlayan bir girişi vardır.[32] Hamdullah Mustevfî, Kertlerden bahsederken, Çişt şehrine bağlı 50 köyün olduğunu, valinin de orada yaşadığı ve buranın orta büyüklükte bir şehir olduğunu ifade etmektedir. Mustevfî, ayrıca Çişt'in bereketli ürünlerinden ve güzel meyvelerinden de bahsetmektedir.[33] Coğrafyacılar, bu kent hakkında fazla bir şey söylemezlerken Hafız Ebrû gibi bazı yazarlar, biraz da aşırı ifadelerle, Çişt'i "cennet bahçesi" olarak nitelendirmektedir.[34]

Câm ve Çişt'de *hankâhların* siyasî otorite merkezlerinden uzak yerlerde bulunmaları tesadüf değildir. Dinî güç merkezleri, daha etkili olabileceği düşünülse de, siyasî güç ile -en azından bu dönemde- aynı etkiye sahip değillerdi. Bu nedenle, Erdebil'de Safevîler; Ajudhan'da (Pakpattan), Çiştîler ve daha sonra Mehan Şehrinde Nimetullahîler gibi bazı önemli tarikatlar, siyasî başkentlerden uzakta yerleşmişlerdir. Ancak bu kentlerde yaşayanlar, önemli kavşak noktalarında yer aldıkları için, burada konaklayan kervanlar vasıtasıyla dünyanın diğer bölgelerindeki haberlere ulaşabilmekteydiler.

Bu durum Ernest Gellner tarafından açıklanan kuzey Afrika'daki sınır sûfîliğine benzemektedir.[35] O, Fas'ın Orta Atlas dağlarında, atalarının türbesini merkeze alan ve silsileyi takip eden şeyhlerin idare ettiği yerleşim alanlarının olduğunu tespit etmiştir. Bu tür yerleşimler, fiziksel olarak kabileler arasında önemli olan sınırlarda yapılmıştır. Onların sınırları garanti altına alan varlıkları ve ticaretin yapılabildiği huzur bölgeleri halindeki yerleşimleri, ihtilaflı ve seçilmiş siyasî liderlere karşı durmuştu. Siyasîler geçici iken Atlas sûfîleri devamlılığı sağlıyorlardı.

Zaman ve mekân farklılıklarına rağmen Atlas sûfîlerindeki sistem, Kertler ile Serbedârîler arasında etkili bir sınır oluşturan Câm'daki türbenin işlevine benzemektedir. Yine bu sistem, Çağatay hanlığı etkisindeki Kert bölgesinde yer alan Çiştî tarikatının fonksiyonlarına da benzemektedir. *Hânkâh*ların sınır bölgelerde yerleşmesi, tasavvufun önemli bir yönü olarak dikkat çekmektedir.

32 Le Strange, *Lands of the Eastern Caliphate*, s. 410. İsmin doğru telaffuzu için bu kitabın Farsçasına bakınız. (Gibb Memorial Series, XXIII, part 1 [1915], s. 154).

33 Müstevfî, *Nuzhat-al-Qulub*, s. 152.

34 Hafız Ebrû, *Coğrafya-yi Hâfız Ebrû –Kısmet-i Rub'-i Horâsân, Herat–*, tahk. Mâyil Herevî, Tahran: İntişârât-ı Bunyad-ı Ferheng-i İrân, 1349/1970, s. 92.

35 Ernest Gellner, *Saints of the Atlas*, London: Weidenfeldand Nicolson, 1969; a.mlf. "Doctor and Saint", *Muslim Society*, Cambridge: Cambridge University Press, 1985, s. 114-130.

Türbe Toplulukları[36]

Zendefil ünvanlı Şeyh Ahmed (440-536/1049-1141), bütün hayatını, bir cami ve *hânkâh* da kurduğu[37] Câm şehri yakınlarında geçirmişti. Ahmed, daha sonraları, meşhur sûfî Ebu Said-i Ebi'l-Hayr (v.1049)'ın *hırkasını* giymiş olsa da aslında o, ne meşhur bir şeyhden eğitim almış ne de herhangi bir tarikat geçmişi olmuştu. Sıkı bir şeriat talibi olan Ahmed'in, şairler veya diğer önemli sûfîlerle çok az teması vardı. Örneğin, Nişabur yakınlarında yaşamış olan Feridüddin Attâr (v. 1220) ondan bahsetmemektedir. Fakat 1097'den 1157'ye kadar İran'ı yöneten Selçuklu sultanı Sencer, Şeyh Ahmed'in müritlerinden birisidir.[38] Onlar arasındaki yakın ilişki, Şeyh Ahmed'in torunları ile Kertler arasındaki bağlantıları güçlü kılmıştır.

Şeyh Ahmed'in vefatından sonra neredeyse yüz yıl geçmiş olmasına rağmen bu kentte herhangi bir bina inşa edilmemişti. Câm şehrinin 1220'deki Moğol ilerleyişine teslim olmaktan başka şansı yok idi.[39] Aslında Moğolların saldırılarına maruz kalmayan Câm şehri, Moğol kuşatmasından önceki konumunu korumuştur. Çünkü kuşatma öncesi ve sonrası kendisine bağlı olan köylerin sayısında bir değişiklik olmamıştı. Ancak Horasan'daki bü-

36 Câm ve Çiştî tarikatlarını araştırmak için kullanılacak kaynaklar maalesef sınırlıdır. Siyasî tarihçiler, özellikle Hafız Ebrû, onları görmezden gelmiştir. Burada kullanılan bilgiler, Şeyh Ahmed'in ve onun torunlarının biyografisidir. Bu bilgiler, Şeyh Ahmed'in bir müridi olan Ali Bûzcânî tarafından 1523'te yazılan *Ravzatu'r-Rayâhîn*, tahk. Haşmet Müeyyed, Tahran: İntişârât-ı Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1345 hş./1966 adlı eserde yer almaktadır.
Çiştî tarikatını incelemek ise daha da sorunludur. Çiştîler Ortaçağ Hindistan'ında en etkili tarikatlardan biri olarak dikkatleri çekmektedir. Özellikle Hintli bilgin Halîk Ahmed Nizâmî'nin dikkatini çekmiştir. Onun şu eserine bakılabilir: *Some Aspects of Religion and Politics*; a.mlf., "Cishtiyya," *EI2*. Farklı bir bakış için bk. Gerhard Böwering, "Çeştiya," *Encyclopaedia Iranica* (EIr). Fakat şu vurgulanmalıdır ki, bütün kaynaklar Hint alt kıtasına yoğunlaşmışlardır. Gur'daki tarikatları aydınlatacak eserler bilinmemektedir. Gurluların tarihini en ince ayrıntısına kadar veren Cüzcânî de dâhil olmak üzere tarihçiler, Çişt'ten ve Çiştlilerden bahsetmemektedirler. Hindistan'da ilk Çişti şeyhleri de, modern tarihçileri şaşkınlığa düşüren bir tutumla, kendi tarihlerini kaydetmeyi tercih etmemişlerdir. İlk dönem sûfîlerin hayatıyla ilgili en önemli kaynak 1350-1380 yılları arasında Mir Hord tarafından yazılmış olan *Siyerü'l-Evliyâ*'dır. Bu eser, özellikle Hint sufiliğinin klasik kaynaklarından biri olan ve 1320'lerde yazılan *Fevâidu'l-Fuâd*, adlı esere dayanmaktadır. Dikkatleri çeken bir başka eser de, Mevlânâ Abdurrahmân Câmî'nin *Nefahâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*'üdür. Bu eser 600'den fazla mutasavvıfın hayatını içeren biyografik bir ansiklopedidir. Bk. Mevlânâ Abdurrahmân Câmî, *Nefahâtü'l-Üns min Hadarâti'l-Kuds*, tahk. M. Tevhîdî-Pur, Tahran: Kitâbfürûşî-yi Sa'dî, 1958.

37 Şeyh Ahmed hakkında detay için bk., H. Moayyad, "Ahmad-e Jam," *Encyclopaedia Iranica*.

38 Moayyad, "Ahmad-e Jam."

39 Alauddin Atâ Melik Cüveynî, *Târîh-i Cihângüşâ (The History of the World-Conqueror)*, trc. John Andrew Boyle, Manchester: Manchester University Press, 1958, I, 145.

yük kentler harap edilmişti. 634/1236'te Ögedey Han, Herat'ın ve kentin surlarının yeniden inşa edilmesi emretmişti.[40] Kümbet tarzıyla inşa edilen en eski türbe mimarisi bu yılda yapılmıştı ve orası hala Câm türbesinin merkezinde yer almaktadır.[41]

Şeyh Ahmed'in külliyesi, 13. asrın ortaları ile 15. asrın ortaları arasında inşa edilmişti. Bu mekân, Doğu İran'da dinî amaçlı ziyaret edilen önemli merkezlerden biri haline gelmişti.[42] Şeyh Ahmed'in ailesi -ki 14 tane oğlu vardı- dergâhın kontrolünü ellerinde tutuyorlardı ve sayıca çok büyümüşlerdi. Nitekim 840/1436'da Câm, Nişabur, Herat ve civarlarında yaşayan torunlarının sayısı yaklaşık 1000 civarındaydı.[43] Câmiyye şeyhleri, daha sonra Bâbur imparatorluğuyla yakın ilişki içerisinde olmuştu: İmparatorluğun kurucusu Babur Han'ın eşi Mahım Begüm, Şeyh Ahmed'in soyundandı.[44] Yine Bâbur imparatorluğunun ikinci sultanı Hümayun'un eşi, Ahbar Hamide Begüm de Şeyh Ahmed'in torunlarındandı.[45]

İlk defa Jean Aubin, Câmiyye şeyhlerinin tarihte oynamış oldukları önemli rollere dikkat çekmiştir. O şunları ifade etmektedir: "Bölgesel topraklara ve tarikat mirasına sahip olmaları dolayısıyla hem Moğollar dönemindeki diğer dinlerden hem de Maverâünnehir/Tirmiz'deki seyitlerden daha güçlü bir konumda olan Câmî (Câmiyye Şeyhleri), Horasan'da siyasî etki bakımından ilk sırada gelmektedir."[46]

Bu tarikatın başarısı Kertlere bağlı idi ve bu tarikat, yönetimlerinde Kertlere dinî meşruiyet sağlamada yardımcı oldu. Şeyhler, Kertlerle evlilik

40 Seyf b. Muhammad b. Ya'kub al-Herevî, *The Tarikhnama-i Harat (The History of Harat)*, ed. Muhammed Zübeyr es-Sıddıkî, Calcutta: Baptist MissionPress, 1944, s. 102-107.

41 Lisa Golombek, "The Chronology of Turbat-i Shaikh Jam", *Iran*, 9 (1971), s. 27-44. Golombek, kaybolan binaları eski yazıları ve edebi kalıntıları inceleyerek Câm türbesinin karışık mimari yapısını yeniden inşa etmeye çalışmıştır. Bernard O'Kane, "Taybad, Turbat-i Jam and Timurid Vaulting," *Iran*, 17 (1979), s. 87-104.

42 1400'lü yıllarda İran'da dinî amaçlı ziyaretlerin başkenti Meşhed'tir. Ruy Gonzalez de Clavijo, *Embassyto Tamerlane, 1403-1406*, trc. G. Le Strange, London: George Routledge&Sons, 1928, s. 185.

43 Moayyad, "Ahmad-e Jam." Bûzcânî'nin yazdığı dönemlerde, -hemen hemen Şeyh Ahmed'in vefatından dört asır sonradır- Şeyh Ahmed'in torunları arasında liderlik zincirinde bir kırılma ve değişim olmadı. *Ravzatu'r-Rayâhîn*, s. 110.

44 Moayyad, "Ahmad-e Jam". Ayrıca bk. Zahir al-Din MohammadBabur, *The Babur-nama in English*, trc. Annette Susannah Beveridge, London: Luzac, 1969, s. 711, 714, 776. Mahım Begüm 912/1506'da Babur ile evlendi ve 940/1534'te öldü.

45 Moayyad, "Ahmad-e Jam."

46 Jean Aubin, "Le Khanat de Cagatai et le Khorassan (1334-1380)," *Turcica*, 8 (1976), s. 34. Bu makale, bu dönemi anlamak için oldukça önemlidir.

yoluyla ilişki kurdular ve genelde Kertler ile İlhanlılar arasındaki çatışmaları yatıştırmada Kertler adına müzakereci olarak görev yapmışlardır. Ancak en sonunda kendilerini kurtarmak için Kertleri terk etmişlerdir.

Çiştî Hocaları

Çişt'deki dergâh, 260/874 civarlarında Suriye'den göç etmiş olan Ebu İshak tarafından kurulmuştu.[47] Henüz Müslüman olmamış bölgede kurulan *hânkâh*, kuruluş aşamasında siyasî otoritelerden uzak idi. Bu durum, sonraki zamanlarda temel hedefleri dünyevi/siyasî otoritelerden uzak durmak olan bölgedeki sûfîler için çok uygun bir ortamdı. Ancak 1100'lerde Şensebânî ailesi Gur'un kontrolünü ele aldı ve burayı kısa süreli devletinin başkenti olarak ilan etti.[48] Çişt, bu imparatorluğun tam ortasında Fîrûzkûh kentinin başkentine yakın bir konumdaydı. Gur sultanı Gıyaseddin Muhammed (1163-1202) bina, medrese ve camileri inşa etmek suretiyle Çişt kentini himayesine almıştı.[49]

Tarikatın en gösterişli dönemi, dördüncü halife Hoca Mevdud-i Çiştî (v.527/1133) dönemine rastlar.[50] *Hânkâh*taki post tartışmaları ve Gurluların düşmesini müteakip, 1200'lerin başında Çiştî tarikatının postu Hoca Muinüddin Çiştî (v.633/1236) ile Hindistan'a taşınmıştır.[51] Onun yerleşmiş olduğu kent olan Ecmir (Ajmer) o zamanlar kayda değer bir Müslüman nüfusuna sahip değildi.[52] Ajudhan bugünkü ismi ile Pakpattan şehrinde Pencab'taki Sutlej nehri üzerinde Hoca Muînüddîn'in müritlerinden biri olan Feridüddin-i Genc-i Şeker (v.644/1265) ilk Çiştî *hânkâh*ını kurmuştu.[53]

47 Abbas Rizvi, *A History of Sufism in India*, New Delhi: Munshiram Manoharlal Publishers 1986, I, 114-115.

48 C. E. Bosworth, "The early Islamic history of Ghiur," *Central Asiatic Journal*, sayı: 6, 1961, s. 116-133; a.mlf., "The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)," *CHI* V,157-166; a.mlf., "Ghurids," *EI2*. Ayrıca bk., Gaston Wiet, "Commentaire historique", *Le Minaret de Djam: la Decouverte de la capitale des sultans ghorides (XII-XIII siecles)*, Paris: Librairie C. Klincksieck, 1959, s. 31-54.

49 Wiet, "Les Coupoles de Tshisht", *Le Minaret de Djam*, s. 69-70.

50 Câmî, *Nefâhâtü'l-üns*, s. 326-9. Mevdûd-i Çiştî, Afganistan'da yatmakta olan dört büyük sufiden biri olarak kabul edilmektedir. Bk. L. Dupree, "Saint Cults in Afghanistan", *American Universities Field Staff Reports*, sayı: 1, 1976, XX, 9. Tam adı: Hoca Kutbüddin Mevdud b. Yusuf b. Muhammed Çiştî'dir.

51 P. M. Currie, *The Shrine and Cult of Mu'in al-Din Chishti of Ajmer*, Delhi: Oxford University Press, 1989.

52 Iqtidar Husain Siddiqui, "The Early Chishti Dargahs", *Muslim Shrines in India: Their Character, History and Significance*, Delhi: Oxford University Press, 1989, s. 172

53 Khaliq Ahmad Nizami, *The Life and Times of Shaikh Faridu'd-Din Ganj-i Shakar*, Aligarh: Muslim University, 1955.

Çiştiyye tarikatı en etkili dönemini onun halifesi, Delhli Şeyh Nizâmeddîn Evliya (v.726/1325) zamanında elde etmişti. Çişt'deki sûfîlerle onların Ajudhan ve Delh'deki ihvanları arasındaki yakın ilişkiler devam etmişti. Hindistan kaynaklarında Çişt'deki *hacegân*ların önemine zaman zaman atıflar görülmektedir.[54]

Herat'ın doğusu ve batısında yer alan Câmiyye ve Çiştiyye tarikatlarının birbirleriyle ilişkileri nasıldı? Golombek, iki tarikat arasında rekabete dayalı bir ilişkinin olduğunu ifade etmektedir.[55] Ancak bu durum, Kertler döneminin bir karakteri olarak kabul edilmez. Yani o dönemden kaynaklanmamıştır. İki tarikat arasındaki ilişki, daha çok sûfîlerin Horasan'ın her tarafında kendi *vilâyet*lerini veya otoritelerini oluşturma çabalarının olduğu 1100'lerin başında Câm tarikatının lideri Şeyh Ahmed ile Çiştî tarikatı lideri Mevdûd-i Çiştî arasında geçen bir olaya dayanmaktadır.[56] Bu şehirlerin sınırları açıkça çizilmelidir. Kuzey Hindistan'da olduğu gibi olmalıdır. Çünkü orada Sûfîlerin hiyerarşisi oturmuş, siyasal terminoloji bu hiyerarşiyi bilip kullanmaya başlamıştır.(Nitekim Kuzey Hindistan'da Nizâmeddîn Evliya, *Sultânu'l-Meşâyih* olarak adlandırılmıştır.)[57] Genel olarak *hânkâh*lar rekabette gelişmezler, ama müritler için rekabet söz konusudur.[58]

Şeyh Ahmed-i Câm'dan Herat'a gelip burada çok sayıda mürit edinmiştir. Ancak Mevdûd-i Çiştî, Herat'ın kendi etkisi altında olması gerektiğini düşünmektedir. Bu nedenle o, Çiştî tarikatının liderliğini üstlenen Ahmed'i 2000 kişilik bir silahlı mürit ordusuyla şehirden kovmayı planlar. Ancak Şeyh Ahmed yol boyunca (taşmış vaziyetteki Herîrûd nehri üzerinden müritlerini havadan geçirmek gibi) kerametlerini izhar etmekten uzak durmaz. Mevdûd-i Çiştî'nin müritleri, Şeyh Ahmed uyurken ona suikast planlamışlardı. Fakat Şeyh onları fark eder ve oradan kovar. Daha sonra Mevdûd-i Çiştî pişman olur. Şeyh'in ailesinin namını korumak için Ahmed'in emirlerini kendine rehber olarak alır. Bu olaydan sonra bu iki

54 SimonDigby'e bu tarz eserlere dikkatimi çektiği için minnettarım. Ayrıca bk. *Faw'a'id al-fu'ad*, trc. Lawrence, s. 180.

55 Lisa Golombek, *The Timurid Shrine at Gazurgah*, Toronto: Royal Ontario Museum, 1969, s. 81.

56 Bu konuda temel kaynak Câmî'nin, *Nefahâtü'l-üns* (s. 326-329)'üdür. Bu karşılaşma Çiştî kaynaklarından 1056/1646'da tamamlanan *Siyerü'l-aktâb*'ta geçmektedir. Bk. Simon Digby, "To Ride a Tigeror a Wall", *According to Tradition: Hagiographical Writing in India*, Wiesbaden: Harrassowitz, 1994.

57 Nizami, *Some Aspects of Religion and Politics*, s. 175-177.

58 Rizvi, *History of Sufism in India*, s. 98; Ahmad, "The Sufi and the Sultan", s. 147.

tarikat arasında gerçek bir düşmanlığın yaşandığına dair kaynaklarda herhangi bir bilgi görülmemektedir. Dahası 1300'lerde bu iki tarikat, hem kendi aralarında hem de Kertlerle münasebetlerinde dostane dönemler yaşamışlardır.

Halkın İlgisi

Bu makalede tartışılan iki tarikat göstermektedir ki, sûfî inanç ve uygulamaları çok büyük çeşitlilik kazanmış, tarikatlar zaman içinde gelişmişlerdir. Schimmel'in dikkat çektiği üzere "tarikatların çoğu, kendilerine ait özelliklerle ön plana çıkmaktadır." [59] Örneğin Timurlular döneminde Herat'ta Nakşîler devletle çok yakın ilişki içerisinde olurlarken, çok yaygın olmalarına rağmen Halvetîler siyasetten uzak durmuşlardır.[60] O halde Câm ve Çişt'teki sûfîlerin cezbeden ilgisinin yapısı ve ideolojisi ne idi? Onların uygulamaları, detaylı çalışmalara ihtiyaç duysa da klasik sûfî görünümüne aykırı bir tutum takındıkları ortadadır. Nitekim Câm şehrindeki Câmiyye tarikatına mensup elit insanlar, siyasetle çok sıkı ilişki içerisinde iken; Çişt kentindeki Çiştî tarikatına mensup olanların bir kısmı siyasete müdahil olmaktan uzak durmuşlardır.

"Ahmed-i Câmî" maddesi yazarı, Şeyh Ahmed'i, Horasan'ın büyük sûfîsi Ebu Said-i Ebi'l-Hayr'ın[61] halifesi olarak sunmaktadır. Ancak Schimmel faklı şeyler söylemektedir:

> Ahmed-i Câmî, İranlı bir sûfîdir. O, her alanda Ebu Said'e karşıdır, serttir, kendi mistik gücüyle gurur duyar, insanları aşka/muhabbete değil, tövbeye davet eder ve sıklıkla manevi gücünü intikam ve cezalandırma aracı olarak kullanır.[62]

Şeyh Ahmed, şeriata sıkı sıkıya bağlı muhafazakâr bir sûfî olarak kabul edilir. Şeriata bağlılık konusunda müritleri muhtemelen onun yolunu izlemişlerdir. 1330'daki vefatına kadar, yarım asır dergâhın başında bulunan büyük torunu Şeyh Şehâbeddin İsmail, Câm şeyhlerini ehl-i zâhir *(lords of the exoteric),* olarak nitelendirirken, ehl-i bâtın olarak kabul edilen müritlere de karşı çıkar.[63]

59 Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam,* s. 241.
60 Jean Aubin, "Un Santon Quhistânî de léepoque timouride", *Revuedes Etudes Islamiques,* sayı: 35, 1967, s. 207.
61 Moayyad, "Ahmad-e Jam."
62 Schimmel, *Mystical Dimensions of Islam,* s. 244.
63 Bûzcânî, *Ravzatu'r-Rayâhîn,* s. 100.

Câm'daki sûfîler aslâ kitle hareketi haline dönüşemedi; bunun en önemli sebebi, muhtemelen onların çok fazla elitist/seçkinci olmalarıdır. Onlar, ne Çiştîlerin Kuzey Hindistan'da yaptıkları gibi çok sayıda tekke kurabildiler ne de ihtida hareketleri konusunda aktif olabildiler? Her şeye rağmen Câm şehri, İslâm'ın sınır bölgesinde değildi ve türbe de zirâî bölgede yer almıştı. Onların en meşhur müridi, Câm şehrinin 60 km güneyindeki Taybad'da yaşamış olan, Şeyh Zeynüddin (v. 791/1389)'dir. Câm Şeyhleri, Kertler gibi, kendi bölgesel sınırlarında etki alanına sahiptirler.

Câmiyye mensubu mutasavvıflar, Safevîlerden Cüneyd ve Haydar'ın Akkoyunlularla yaptığı gibi, çevrelerinde bulunan kabilelerle evlilik yoluyla bağ kurmamışlardır. Çağatay akıncısı Yusuf, Câm şehrine saldırdığında şehir takviye edilmiş, şeyh, silahlı müritleri tarafından korunmuştur.[64] Fakat onlar asla, Safevîlerin yaptıkları gibi, orduyu ele geçirmemişleridir. Câmiyye mensubu mutasavvıflar zengin, kendi işlerine eğilmiş ağır başlı kişiler olarak görünmektedirler. Şeyh Ahmed'in Selçuklu Sultanı Sancar ile yakın ilişkisi vardı ve bu yüzden onun torunları Kert krallarıyla yakın ilişki içerisinde olmuşlardı.

Eğer Câmiyye şeyhleri "sûfî aristokratlar" iseler, Çişt'teki sûfîler bunun tam zıddıdır. Çiştîler, Moğollar öncesindeki sûfîler gibi, uzletçi görünmektedirler. Çiştî *hânkâh*larının Gur'un iç tarafında olması, onların siyasî otoriteden uzak kalmalarına yardımcı olmuştur. Çişt kenti, anayolda yer alan Câm şehrinin aksine, nüfus bakımından kalabalık bir yer değildi. Şehrin nüfusu, Moğol kuşatmasından sonra giderek azalmıştı. Artık güçlü bir *hânkâh* teşkilatlanması için gerekli ne nüfus ne de kaynak vardı. Kısacası bu durum, Çiştiyyenin, Câmiyyeye oranla, siyasetten uzak kalmalarını daha da kolaylaştırdı.

Moğollar sonrası dönemde Çiştî *hânkâhı*, Hindistan alt kıtasında Çiştî şubelerinin açılmasına ve onların meşruiyet zemini oluşturmasına katkı sağladı. İki olay, bu *hânkâhın* 13. yüzyılın sonlarına doğru manevi gücünü ortaya koymaktadır. İlk olay şudur: Çiştî *hânkâh*dan elçiler, döneminin en önemli Çiştî şeyhi Şeyh Fahreddin'i Ajudhan'da ziyaret ediyorlardı. Şeyh onlardan başlarındaki tâcı çıkarıp kendi iki oğlunun başlarına koymalarını istedi. Bu sayede Şeyh, kendisinden sonraki halifelerinin meşruiyetini temin etmiş olacaktı. Elçiler, Şeyh Fahreddin'in huzurunda kendilerinin

64 Muînuddin Muhammed Esfezârî, *Ravzatü'l-cennât fî evsâf-ı Medîne-i Herât*, tahk. Seyyid Muhammed Kâzım İmâm, Tahran: İntişârât-ı Danişgâh-ı Tahran, 1338 hş./1959, s. 475.

bu görevi yapacak kadar kıymetli olmadıklarını söylediler. Bunun üzerine Şeyh Fahreddin onların sözlerini kesip "biz, nimeti sizin ailenizden almaktayız"[65](yani meşruiyetimiz sizin onayınıza bağlı) demiştir.

İkinci örnekte ise daha çok detay vardır. Mir Hord, 1300'lu yıllarda dedesinin Çişt kentini ziyaret ettiğini ve bu ziyaretle onun Kutbuddin'in halifesi olarak döndüğünü ifade etmektedir.[66] Mir Hord'un dedesi Ajudhan'a dönerken Kutbuddin ona kendi kişisel nişânesini taşıyan binek atını hediye etmişti. Çağatay ordusu Delhi'ye yaptığı saldırıda yenilmiş ve asker ayrı gruplar halinde Mezopotamya'ya geri dönmüştü. Moğol çeteler, Mir Hord'ın dedesini soymak ve Şeyh Kutbuddin'in kendisine hediye ettiği atı ile cübbesini çalmak için saldırılar düzenlediklerinde atın üzerinde şeyhin nişanesini görmüşler ve hemen atın toynaklarını öpmüşler ve dedesine, "şeyhin hürmetine güvende olacaksın" demişlerdi. Bu örnekte Moğolların henüz Müslüman olmadığı, buna rağmen herhangi bir kâfir ordusunun Hoca Kutbuddin'e büyük saygı gösterdiği dikkate alınmalıdır.

Hindistan çevresinde Çiştî doktrin ve ritüelleri Çişt'teki tasavvufun yapısı hakkında ipuçları vermektedir. Çiştîler semah veya şiirsel müzik sunumları konusunda oldukça meşhurdurlar. Bu özellik onları hem en büyük rakipler olan Sühreverdîlerden hem de ulemadan ayırmaktadır.[67] Nizâmeddin Evliyâ, Hinduizm'e inanan insanların semâ yapmalarına izin vermiş ve onları isteyerek tarikatın içine sokmuştur. Çiştîler, inanmayanlara toleranslı davranmışlar ve dinin dışa yansıyan görünümlerinde/dinî pratiklerin uygulanmasında esnek olmuşlardır.[68] Çiştîler geçmişte Hindistan'da ihtidâ konusunda çok aktif olarak nitelendirilseler de yeni çalışmalar bu görüşü desteklememektedir.[69]

65 Mir Hord, *Siyerü'l-evliyâ*, s. 199. Ayrıca bk. Simon Digby, "Tabarrukat an Succession among the Great Chishti Shaykhs of the Dehli Sultanate", *Delhi Through the Ages: Essays in Urban History*, Delhi: Oxford University Press, 1986, s. 68-9.

66 Mir Hord, *Siyerü'l-Evliyâ*, s. 221. Bu ziyaretin zamanı, Hindistan'ın Moğol saldırılarına çokça maruz kaldığı 1300-1305 yıllarına denk geldiği söylenebilir. (Aziz Ahmad, "Mongol Pressure in an Alien Land", *Central Asiatic Journal*, sayı: 6, 1961, s. 187). Verilen bu tarih, Mir Hord'un dedesinin 1311 olan vefat tarihiyle örtüşmektedir. (C. A. Storey, *Persian Literature: A Bio-Bibliographical Survey*, London: Royal Asiatic Society, 1953, I, 942.

67 Semah hakkında bk. Bruce B. Lawrence, "The Early Chishti Approach to Sama", *Islamic Society and Culture: Essays in Honour of Professor Aziz Ahmad*, New Delhi: Manohar, 1983, s. 69-93; Ernst, *Eternal Garden*, s. 147-154.

68 Currie, *Shrine and Cult*, s. 52-53.

69 Ernst, *Eternal Garden*, s. 155-168; Bruce Bruce Lawrence, "Early Indo-Muslim Saints and Conversion", *Islam in Asia*, Jerusalem: The Magnes Press, 1984, s. 109-145

Zenginlik ve Uzlet

Fakirliğin fazileti hakkında vaaz veren sûfî şeyhin mal edinmesi konusundaki açık tezad, Gross tarafından 15. asrın büyük Nakşibendî şeyhi Hoca Ahrar örnek verilerek gösterilmiştir.[70] Gross'a göre Ahrar ve müritleri dünyalık elde etme konusunda bir çatışma yaşamamışlardır. Çünkü onlar zenginliği açgözlülük olarak değil, Allah'ın lütfunun işareti ve her durumda yardım faaliyetlerine katılmaya imkân tanıyan şey olarak algılamışlardır.

Sûfîlerin siyasetle kurdukları ilişki, tasavvuf toplumlarını oldukça zenginleştirmiştir.[71] Nitekim Erdebil'de Safevî tekkesi, kendilerine vakıf tahsis eden, vergiden muaf tutan İlhanlıların kendilerini himayelerine almalarından oldukça memnun olmuşlardır.[72] Aynı şekilde Timurlular da Erdebil tekkesine araziler ve köyler vakfetmiştir.[73] Hindistan'da Sultan Muhammed b. Tuğluk (1325-51) Ajudhan kentinin gelirini Feridüddin tekkesine tahsis etmiştir.[74]

Câmiyye tarikatı Şeyhleri de benzer konumdadır. Bûzcânî'ye göre Şehabeddin İsmail, "yüksek makam, zenginlik, ekili araziler ve çok sayıda hayvana sahip olmuştur. Onun sayamayacağı miktarda malı olmuştur." Şehabeddin, tek başına Câm şehrindeki *hânkâh*lar ve Şeyh Ahmed'in türbesi için yaklaşık bin eşek yükü[75] ürün bağışında bulunmuştur. Bûzcânî ayrıca zenginliğinin niteliği -helal mi haram mı yollardan elde ettiği- konusunda şüphe taşıyan ve gizemli bir şekilde ölen sûfîlere dair kötü anekdot da vermektedir.[76] Şeyh, müritleri tarafından, oldukça şatafatlı kapalı bir *mahmel*/sepet içerisinde taşınmaktaydı.[77]

Tarikatların zenginliklerinin temelinde muhtemelen vakıf arazileri bulunmaktadır. Bunların ne kadar olduğu konusunda Bûzcânî'deki bir

70 Jo-Ann Gross, "The Economic Status of a Timurid Sufi Shaykh: A Matter of Conflictor Perception?", *Iranian Studies*, sayı: 21, 1988, s. 84-104.

71 Detay için bk. Kiyânî, *Târîh-i Hânkâh*, s. 310-28.

72 Ann K. S. Lambton, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History 11th-14th Century*, Albany: State University of New York, 1988, s. 322-3; Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980, s. 12.

73 Roger Savory, *Iran Under the Safavids*, s. 14.

74 Richard M. Eaton, "The Political and Religious Authority of the Shrine of Baba Farid", *Moral Conduct and Authority: The Place of Adab in South Asian Islam*, Berkeley: University of California Press, 1984, s. 339

75 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 102. Bir eşek yükü yaklaşık olarak 300 kilogramdır.

76 *Age*, s. 101.

77 *Age*, s. 103.

anekdot fikir vermektedir. Buna göre bir defasında Şehabedin, küçük oğlu Şemseddin Mutahhar'a ne hediye istediğini sordu. Seçenekler arasında Câm kentinin güneyinde yer alan Khaf (Hâf) kentinde malikâneler, Câm'ın kuzeyinde Zurâbâd (Zour Abad) kentinde gayrimenkuller bulunmaktaydı. Bunların tamamının o dönemde tarikata ait şeyler olması gerekir.[78] Bûzcânî, türbenin yöneticisi olan Hoca Razıyuddin Ahmed (767/1366) ve Şehabeddin'in oğlunun çok sayıda mülkü dergâha bağışladıklarından özellikle bahsetmektedir.[79]

Câm şehrindeki sûfîler, tıpkı Erdebil'deki sûfîler gibi, tam anlamıyla çiftlik işlerine dâhil olmuşlardı. İlk dönem Safevileri[80] ile Şah Nimetullah Veli[81] menkıbelerini içeren *Safvetu's-Safâ'da* Erdebil sûfîlerinin tarımsal faaliyetleri hakkında çokça bahsedilmektedir. Arsa sahiplerinin çoğu Câm'ın güneyindeki Bâharz kentinde idi. Bir keresinde, son üç İlhanlı yönetiminde üst düzey komutan olarak görev yapan Emir Çoban'ın ordusu Barghand'ı[82] muhasara etmişti. Askerler yanlışlıkla oradaki bir tahıl ambarına saldırmışlardı. Bundan dolayı Emin Çoban çok özür dilemiştir.[83] Bâharz kentinde meydana gelen kıtlıkta Şehabeddin, müritlerine ihtiyaç duyan herkese tahıl dağıtılmasını emretmiştir.[84]

Bahçeleri ve ipek üretimiyle meşhur olan Câm şehri, aslında Şeyhlerin önemli miktarda nakit gelir elde edebildiklerini göstermektedir.[85] Câm şehri, tarımsal zenginliğinin yanı sıra, vergiden de muaf tutulmuştur. Şeyhin ailesine bağlı olan herkes, orada en iyi şartlarda ve zenginlik içinde yaşıyorlardı.[86] Hem İbn Battuta hem de Bûzcânî, iyi misafirperverliğine

78 *Age*, s. 104-5.

79 *Age*, s. 107.

80 B. Nikitine, "Essaid' Analyse du Safvat-us-Safa", *Journal Asiatique*, sayı: 245, 1957, s. 392.

81 Graham, "Shah Ni'matullah Wali", s. 187.

82 Bu yerleşim yeri net değildir. Detay için bk., D. Krawulsky, *Horâsan zur Timurid enzeitnach dem Târih-e Hafez-e Abru (verfi 817-823 h.)*, Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 1982 ve 1984. Burada "Baghand"a bakınız. (Farsça) I, 38 ve (Almanca) II, 35.

83 Bûzcânî, *Ravzatu'r-Rayâhîn*, s. 102-3. Emir Çoban ailesi hakkında bk. Charles Melville-Abbas Zaryab, "Chobanids", *EIr*.

84 Bûzcânî, *Ravzatu'r-Rayâhîn*, s. 101

85 16. yüzyılda Buhâra'da Cuybari şeyhleri, kiraladıkları meyve ve üzüm bahçelerinden nakit gelir elde etmişlerdir. (E. A. Davidovich, "Some Social and Economic Aspects of 16th Century Central Asia", *Central Asian Review*, sayı: 12, 1964, s. 267).

86 İbn Battûta, *Travels*, III, 581. Muhtemelen bu tarih, 1320'lere dayanır. İlhanlı hükümdarı Ebu Said'in fermanı da Erdebil'deki Safevî tekkesini vergiden muaf tutmuştur. Bk. Minorsky, "Mongol Decree," s. 516.

atıfta bulundukları *hânkâhın* zenginliğine işaret etmişlerdir. Tipik bir örnek olarak şu verilebilir. Emir Çoban -kısa bir süre içinde olsa- o bölgede göründüğünde şeyh ona ve ordusuna çok sayıda inek ve koyun kurban kesmiş, *hânkâhı* tıka basa ekmek doldurarak muhteşem bir ziyafet vermiştir.[87]

Arabulucu Olarak Sûfîler

Kertlerin bu iki sûfî toplumla (Câmiyye ve Çiştiyye) ne tür bir ilişkisi vardı? 14. yüzyılın başlarında Câm ve Çişt'de önde gelen sûfîler, Herat'ta Kertli melikler dış güçler tarafından tehdit edildiğinde Kertler adına arabulucu olarak görev yapmışlardır. 1330'dan sonra Çiştîler gözden kaybolurken, sadakatleri kanıtlanmış olan Câmiyyeli sûfîler oldukça etkili olmaya başlamışlardır. Onlar, Kertlerle aralarındaki arabulucu statüsünü, Kert hanedanından evlenerek, yönetimde aktif oldukları gerçek bir ilişkiye dönüştürmüşlerdir. Şeyhler Câm'a dönüşünde Kertler tarafından koruma altına alınmışlar, vergiden muaf tutulmuşlar ve bu sayede büyük servet elde etmişlerdir. Ne var ki, onların Kertlere olan sadakatlerini, hanedanın içinde bulunduğu durum gölgelemiş; şeyhler, istilacı Türkmen kabilelerle kader birliği yapmıştır. Böylece Kert hanedanı dağılırken, tarikatlar Câm'da varlıklarını korumuşlardır.

Ortaçağ İran'ında sûfîlerin en önemli rollerden birisi, özellikle siyasî düşmanlar, kabile liderleri ve devlet yetkilileri arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda arabuluculuk yapmaktı. Herhangi bir şehir saldırı tehdidi altında olduğunda, ileri gelen sûfîlerin, o şehri kurtarmaya yönelik teşebbüs örnekleri oldukça fazladır. Örneğin Kert devleti kurucusu Melik Şemseddin (1245/78), 644/1246'da Moğol ordusu adına Multan şehrini kuşattığında şehrin teslim alınmasında görüşmeleri yürüten kişi, Sühreverdî tarikatı önemli isimlerinden olan Bahâuddîn Zekeriya'dır. O, insanların hayatını ve mallarını bağışlaması karşılığında, Moğol komutanı Sali Noyan adına hareket eden Şemseddin'e nakit olarak 100 bin dinar getirmiştir.[88] 1315'te Şeyh Alâüddevle-i Simnânî'nin müdahalesi de Melik Gıyâseddîn Kert'in hapisten çıkıp Herat'ta tekrar gücüne kavuşmasını sağlamıştır.[89]

Melik Rükneddîn Kert, 693/1294'te İlhanlı generali Nevruz tarafından Kayser kalesinde mahpus olan tutulan oğlu Fahreddin'i serbest bırakması konusunda ikna edemeyince, bölgenin çok önemli sûfîleri olan

87 Bûzcânî, *Ravzatu'r-Rayâhîn*, s.103.
88 Seyf el-Herevî, *Târih-i Herat*, s. 157-8.
89 Fasih Hâfî, *Mücmelü't-Tevârih*, tahk. Mahmud Ferruh, Meşhed: Kitâbfürûşî-yi Bâstân, 1339 hş./1960, III, 23-24 (Lambton, *Continuity and Change*, s. 321'den alıntı yapılmıştır).

Câmiyye tarikatı mensubu Şehabeddîn İsmail ile Çiştiyye tarikatı mensubu Kutbuddîn'i aracı olarak göndermiştir. Bu teşebbüsten kısa bir süre sonra Fahreddîn serbest bırakılmış ve 695'ten 706/1307'ye kadar Herat'ta yönetimi üstlenmiştir. Bu durum, Câmiyye ve Çiştiyye tarikatlarının işbirliği içerisinde olduklarını gösteren önemli bir kanıttır. Şehabeddîn *Şeyhu'l-İslâm,*[90] *Çiştî* meslektaşı ise bir derece düşük bir konumdaki *büyük şeyh*[91] unvanlarıyla karşılanmışlardır. Ancak sonraları ona da *Şeyhu'l-İslâm*[92] denilmiştir.

Bir başka arabuluculuk örneği de 696/1297 yılında gerçekleşmiştir. Fitne çıkarmakla suçlanan Nevruz, korunmak için Herat'a sığınmıştır. İlhanlı ordusu komutanı Kutluğ Şah, bir mektup yazarak Kert Meliki Fahreddin'den Nevruz'u öldürmesini istemiştir. Melik Fahreddin'i ikna etmesi için de Şeyh Şehabeddîn İsmail'i aracı olarak görevlendirmiştir. Kert kralı, Nevruz'a kişisel borcu olmasına rağmen bu isteği yerine getirip onu idam etmiştir.[93] Bu olay bazı tarihçilerin gözünde Kertlerin hain olarak algılanmasına neden olmuştur. Daha sonra, 698/1299'da Gazan Han, Melik Fahruddin'i cezalandırmak üzere Herat'a ordusunu göndermiştir. Çünkü Melik Fahruddin, Horasan'da akınlar yapan savaşçı kabile Nikudarleri barındırmaktadır. Her iki taraftan 10.000 erkeğin öldürüldüğü bildirildiğinde Şehabeddin İsmail, arabulucu olarak devreye girmiş, Herat'a gelip 100 bin dinar para ve eşya mukabilinde Herat kuşatmasını kaldırması konusunda Gazan hanı ikna etmiştir.[94]

90 Bu *Şeyhu'l-İslâm* tanımı sorununu ortaya çıkarmaktadır. Bulliet, bu kavramın Selçuklu dönemine ait olduğunu, orada eğitim hizmetlerinin başında bulunan kişi için kullanıldığını söyler. (Richard W. Bulliet, "The Shaikh al-Islam and the Evolution of Islamic Society", *Studia Islamica*, sayı: 35, 1972, s. 53-67). Limbert bu kavramın Muzaffarîler döneminde Şiraz'da kullanılmadığı tespit etmiştir. Ancak Limbert, *Şeyhu'l-İslâm* kavramının âlimler ve şeyhler tarafından kullanıldığını, ancak *büyük şeyhin* tarikat yönetimini elinde tutanlar için kullanılmış olabileceği söyler. Ama daha fazla detay vermez. (Limbert, "Shiraz in the Age of Hafez," s. 133 ve 160). Bu çalışmanın kapsadığı dönemde *Şeyhu'l-İslâm* terimi, önde gelen sûfîlere verilen yüksek bir unvandır. Bûzcânî'nin kayıtlarına göre Şeyh Ahmed'in müritlerinden sadece Şehabeddin'e "büyük" unvanı verilmiştir. Tarikatın diğer liderlerine ise "hoca" unvanı verilmiştir.

91 Seyf el-Herevî, *Târih-i Herat*, s. 396-398.

92 Seyf el-Herevî, *Târih-i Herat*, s. 466. 688/1289'ın başlarında Kutbuddin, Herat halkına Melik Rükneddin Kert'in Kayser'de bulunmadığı bir esnada Herat'a yaklaşan Nikudar akıncısı Emir Ayaşî'ye şehrin kapılarının kapatılmasını tavsiye etmişti. (*age*, s. 381).

93 İyi bilinen bir olaydır. Detay için bk., Boyle, "Dynastic and Political History," s. 383-4; Barbier de Meynard, "Extraits de la chronique persane d'Herat", (Bu eser, Esfezârî'nin *Ravzatu'l-Cennât*'ının çevirisidir), *Journal Asiatique*, sayı: 17, 1861, s. 478.

94 Seyf el-Herevî, *Târih-i Herat*, s. 437-9; Esfezârî, *Ravzatu'l-Cennât*, s. 435-7.

Malik Fahruddin, Kertliler ile İlhanlılar arasındaki ilişkilerin çökmesine neden olduğu zaman, Hoca Kutbuddin Çiştî bu krizin aşılmasında hayati bir rol oynayan müzakereci olmuştur.[95] Bu nedenle o, Afgan tarihçiler tarafından Herat halkını Moğol gazabından koruyan bir kahraman olarak anılır.[96] Nikudarleri korumaya devam eden Kert meliki, Gazan Han'dan sonra İlhanlı tahtına oturan Olcaytu'yu da tebrik etmedi.[97] Sonunda 706 yılında Olcaytu, en yetenekli komutanlardan Danişmend Bahadır'ı, Fahruddin'i cezalandırmak için Herat'a gönderdi. Kert Meliki üzerinde oldukça etkili olan Kutbuddin, Kert Melikine, Nikudarilileri sürgün etmesi ve o şehir halkının hayatını kanlı bir savaştan kurtaracak bir anlaşma yapması konusunda ikna etmiştir. Danişmend, güvenlik garantisi verildiği halde Herat'taki iç kaleye çekilerek öldürülmüştür. Fakat bu olaylar gerçekleşirken Fahreddin hayatını kaybetmiştir ve şehri almak için başka bir ordu gönderilerek şehir alınmıştır.

Kertler ile Çağatay Hanlığı arasında çıkan son krizde Çiştî tarikatına mensup önemli bir isim, bu kez Çağataylılar adına anahtar bir müzakereci olarak ortaya çıkmıştır.[98] 2 Ağustos (Cemaziyelevvel) 718/1318'de Çağatay komutanı Yasur, Heratlılar tarafından kontrol edilen yerleri almak ve böylece etki alanını doğuya doğru artırmak istiyordu. Bunun için Çişt (dost bölge)'deki emirleriyle randevulaştı. Melik Gıyaseddin Kert'in de bu düşünceye katılması istendi.[99] Ancak Melik, bu daveti reddetti. Bunun üzerine Yasur, diğer manevi otorite sahibine olan Câm şehrine, oradaki Şeyhleri kendi tarafına çeker umuduyla yöneldi. Câm'daki şeyhler, Kert kralının haber taşıyan güvercinleriyle[100] Yasur'un gelmekte olduğu konusunda uyarılmışlardı. Çiştîlerin aksine Şeyh Şehabeddin, Yasur'un tahak-

95 Bu çatışma, Kertler ile İlhanlılar arasında gerçekleşen meşhur bir çatışmadır ve birçok kaynak tarafından rivayet edilmektedir. Örnek için bk. Boyle, "Dynastic and Political History", s. 401; Hafız Ebrû, *Chronique des rois mongols en Iran*: Sectionfrom his *Zayl-e jame' al-tavârîkh*, trc. K. Bayani, Paris: Librairie D'Amerique et d'Orient, 1936, II, 17-29; Esfezârî, *Ravzatu'l-Cennât*, s. 444-452; Gıyâseddin Handemir, *Habibu's-Siyer fî Ahbâr-ı Efrâd-ı Beşer*, tahk. Celâl Hümâî, Tahran: Hayyâm 1333 hş./1954, III, 372-6.

96 Örnek olarak bk. Gûyâ İ'timâdî, "Derbâr-i Mülûk-i Kert", *Aryânâ* sayı: 2, 1944, s. 50.

97 Melik Fahreddin, ilk başlarda Olcaytu'ya yıllık 1.000 dinar haraç ödemeyi kabul etmişti. (İkbal, *Târîh-i Mufassal*, s. 372).

98 Çağataylıların Herat üzerine saldırıları hakkında bk. Russell George Kempiners, *The Struggle for Khurasan: Aspects of Political, Military and Socio-Economic Interaction in the Early 8th/14th Century*, Doktora Tezi, University of Chicago, 1985, s. 137-47.

99 Handemir, *Habibu's-Siyer*, s. 203-4; Esfezârî, *Ravzatu'l-Cennât*, I, 469.

100 Seyf el-Herevî, *Târîh-i Herat*, s. 680.

kümünü reddetmiştir.[101] Yasur, başarısız bir kuşatmadan sonra geri çekilmek zorunda kalmıştır. Yasur'un takip eden yılda vefat etmesi Buzcânî tarafından şeyhin laneti olarak değerlendirilmiştir.[102] Câmiyye tarikatı şeyhleri, Kertlerin sıkıntılı anlarında yanlarında yer alarak onlarla aralarında sağlam ilişkiler oluşturmuşlardır.

Yöneticilerle İşbirliği

Kertler ile Çiştîler arasındaki ilişki temkinlidir. Gur menşeli bir hanedan olan Kertler, Çiştiyye tarikatı mensuplarını, muhtemelen, Câmiyye tarikatı mensuplarından daha iyi tanıyorlardı. Çişt şehrinin, Herat ve Kayser Kert kalesi arasındaki önemli bir kavşakta yer alması önemlidir. Hindistan'daki Çiştî şeyhleriyle ilgili en eski kaynak olan *Siyeru'l-Evliyâ*, Şemseddin Kert'i müritlerden biri olarak saymakta ve 1265 civarlarında Çişt'te arka arkaya meydana gelen büyük krizleri çözmede onun rolüne atıfta bulunmaktadır.[103] Bu olay, Seyf el-Herevî ve diğer devlet tarihçileri tarafından kaydedilmemektedir. İlk Kert yöneticisi, gücünün zirvesindeyken Çiştî tarikatı müritlerine samimi olarak dahil olmuştur. Ancak Şemseddin Kert vefat ettiğinde naaşının rakip *hânkâh* olan Câmiyye'nin bulunduğu Câm şehrine defnedilmesi oldukça ilginçtir.[104]

Çişt'teki sûfîlerin, Kertlerin ihtilaflarında arabulucu olarak görev aldıklarında kendilerini Herat (Heratî) nisbesiyle tanıtmadıkları görülmüştür. 864/1460'ta yazılan ve Herat'ta medfun olan önemli isimlerin kaydedildiği *Mezârât-ı Herât* adlı bir risalede, *çiştî* nisbesiyle hiçbir kimseden bahsedilmemesi oldukça tuhaf bir durumdur. Bütün önemli Çiştî sûfîlerin kendi evlerini mezar olarak kullanmaları mı onların, Herat'ın önde gelen isimlerinin tutulduğu bu listenin dışında tutulmasına neden olmuştur?[105]

Yöneticilerle temas halinde olmak, Câm'daki sûfîleri zora sokmamıştır. Onlar Kertlerle iyi ilişkiler kurmuşlar ve devleti yönetmelerinde onlara yardımcı olmuşlardır. Bu durum, sûfîlerin vermek istedikleri imaja

101 Handemir, *Habibu's-Siyer*, s. 204; Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 105.

102 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 105.

103 Mir Hord, *Siyeru'l-evliyâ*, s. 222.

104 Esfezârî, *Ravzatu'l-cennât*, I, 422. Cenaze, Abaka'nın direktifi sonucu buraya defnedilmiştir.

105 Abdullah el-Hüseynî, *Resâle-i Mezârât-i Herât*, tahk. Abdülkerîm Ahrârî, Herat: Matbaa-yi Dâniş, 1310 hş./1932. Tanımlar ve indeks için bk. İrec Afşar, "Maksadü'l-İkbâl: Risâle-i Mezârât-i Herât", *Mecelle-yi Dânişkade-yi Edebiyat u Ulûm-i İnsânî*, c. XII, sayı: 1, 1343/1964, s. 51-65. Fikri Selçukî (Kabil, 1967) tarafından yapılan yeni baskısı bende yok.

ters düşmektedir. Bûzcânî, konuyla ilgili olarak bir anekdot aktarmaktadır. Buna göre Şehabeddin daha küçükken babası ona şöyle der: "Yakında krallar sana, yuları altın yaldızlı atlar hediye edecekler ve sen onları kabul etmeyeceksin." Bu öngörü kısa bir süre sonra gerçekleşir. Emir Çoban, kendisini misafir olarak ağırlayan Şehabeddin'e altın bir semer gönderir. Bunu üzerine Hoca: "bu gösteriş, yöneticiler için uygun olabilir ama dervişler için uygun değildir" der ve hediyeyi kabul etmez.[106]

Ancak Şehabeddin, egemen siyasal güçlerle iyi ilişkileri korumada bir emsal teşkil etmiştir. Büzcani, İlhanlı sultanı Olcaytu (idaresi 703-17/1304-17)'nun iyi bilinen dinî tereddütlerini de dikkate alarak onun Şehabeddin'e hayran olmasını,[107] Şehabeddin'in bu saygınlığına bağlamaktadır. Seyf el-Herevî'ye göre Melik Gıyâseddin Kert (idaresi: 707-29/1307-29) Şehabeddin'i çok severdi ve onu görmek için çeşitli dönemlerde Câm şehrini ziyaret ederdi.[108] Gıyâseddin 720/1320-21'de hacca gittiğinde Şehabeddin İsmail ona eşlik etmiştir.[109] Herat'ta önemli bir figür olacak olan torun Muinüddin el-Câmî de aynısını yapmıştır.[110] Câmîyye tarikatı şeylerinin önemi, sadece Herat bölgesiyle sınırlı değildir. Şehabeddin, Ebu Said'in vefatından sonra yeni ilhanın seçimi için toplanan kurultaya davet edilen insanlardan birisidir.[111]

Şehabedin'in uzun süren görevi, Câm'daki dergâh adına zirve noktayı temsil eder. Bu dönem, aynı zamanda Şehabedin'in çağdaşı, büyük Çiştî şeyhi Nizameddin Evliyâ (v.1325)'nın kontrolünde Delhi'de Çiştî tarikatının kökleşmesi dönemiyle çakışır. Ayrıca, Hindistan'da olduğu gibi siyasîler tarafından türbe faaliyetlerine müdahale girişiminin artması da beklenmiştir. Şehabeddin bizzat kendisi bu müdahaleleri kesmek için devreye girmiştir.[8] Kert meliki Gıyaseddin, kendi kızını şeyhin oğullarından biriyle evlendirmek istediği ifade edince Şehabeddin, kendinden sonraki halifesi olacak olan en büyük oğlu Şemseddin Mutahhar ile melikin kızını usulüne uygun bir şekilde nişanlamıştır.[112] Artık bundan sonra Kertler ile

106 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 103.

107 Bûzcânî, *age*, s. 100.

108 Seyf el-Herevî, *Târih-i Herat*, s. 553, 558, 624.

109 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 141

110 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 145; Handemir, *Habibu's-Siyer*, s. 386.

111 Muhammed Shabankareh'i, *Mecmau'l-Ensâb*, tahk. Mir Hâşim Muhaddis, Tahran: Emîr-i Kebîr, 1363 hş./1984, s. 306.

112 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s.105.

Câmlı mutasavvıflar arasında kopmaz bir bağ oluşmuştur. Câmiyye tarikatı mensupları, iktidarı elinde tutan hanedan mensuplarıyla yaptıkları evlilikler neticesinde, toplumda yerleşmiş olan diğer güçlü tarikatlara benzemişlerdi.

Şemseddin Mutahhar ile Kertli prensesin, Muinüddin Câmî (702-83/1302-81) adlı bir oğulları oldu. Muinüddin Câmî 1735/1335'te Herat'a gelmiştir.[113] Burada meşhur bir yazar olmuş, uzun yıllar Kertler ile kendi akrabaları olan Câm halkı arasında baş müzakereci olarak görev almıştır.[114] Kert Meliki Muizzüddin, Câm yakınlarındaki Zaveh'te Serbadarîleri bozguna uğrattığında (743/1342) sonradan damadı olacak olan Muinüddin'i şans getirmesi için beraberinde getirmişti. Bûzcânî, Muinüddin'in bu kuşatmada başarılı katkısına işaret etmektedir. Ona göre Muinüddin, kuşatma esnasında Melik Muizzüdin'i geri çekilmemesi ve savaşa devam etmesi gerektiği noktasında cesaretlendirmiştir. Bu kararlı duruş, Kertlere başarı getirmiştir.[115]

Gelecek on yıl içerisinde Muinüddin'in gücü ve zenginliği büyük ölçüde artmış olmalıdır. 23 Sefer 753/10 Nisan 1353 tarihli bir fermanda bu durum açıkça görülmektedir.[116] Fermanda onun mal beyanına ilişkin şunlar söylenir: *Herî-Rud, Kusuyeh, Zir-i Pol ve Fûşenc kentlerinde üzüm bağları ve bahçeler; Karucheh ve Faraheh kentlerinde tarım arazileri.*[117]

Bu arazi sahipleri Herî-rûd vadisinin zengin bölümlerine yayılmış gibi görünmekte ve Muinüdin'in büyük arazi sahibi olduğunu göstermektedir.

Sûfîler ve Kabileler

Kert hanedanlığı için en ciddi siyasî kriz -ki bu kriz, Muizzüddin'in geçici bir süre güç kaybına uğramasına ve Herat'tan çıkarılmasına yol açmıştır- Muizziddin'in cesur bir adımla bağımsızlığını ilan etmesinden hemen son-

113 Yûsuf Ehl, *Ferâid-i Giyâsî*, belge 55, I, 241.

114 Muinuddin el-Câmî hakkında detay için bk, Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s.107-8; Handemir, *Habibü's-Siyer*, III, 386; İ'timâdî, "Derbâr-i Mülûk-i Kert", s. 49; ve Muhammed İsmâil Ğarcistânî, "Danişmendân-ı Muâsır-i Dûdmân-i Kert", *Aryânâ*, sayı: 1, 1960, XVIII, 51. Aubin, Muinuddin'i idarenin en güçlüsü olarak nitelendirmektedir. "Le Khanat de Cagatai", s. 30.

115 Bûzcânî, *Ravzatu'l-Rayâhîn*, s. 108.

116 Yûsuf Ehl, *Ferâid-i Giyâsî*, Central Library of TehranUniversity, vr. 335ᵃ-335ᵇ

117 Krawulsky, *Horasan zur Timuriden zeit*, I, 32; II, 31 ("Sar-e Pol-e Taban"). Muhtemelen *Zir-e Pol* Murghap (Morrghab) bölgesinde; Karucheh ve Faraheh ise Fushanj' da yer almaktadır (*age*, I, 39, II, 36).

ra gerçekleşmiştir. Kuzey Afganistan'da Çağatay hanlığından Emir Kazgan, Arlat ve Apardi kabilelerini (ki bunlar da Çağatay ulusuna bağlıdır) taciz edecek olan bir Tacik'in Herat'ta tahta oturmasını tasvip etmemiştir. Emir Kazgan'ın güçleri Kert melikini Herat yakınlarında yenmiş, melikin yerine kardeşi Bager tahta çıkarılmıştır.[118]

Bu saldırının kışkırtıcılarının Câm şeyhleri olması ne kadar ilginçtir. Handmir olayla ilgili şunları ifade etmektedir:

Aralarında Melik Hüseyin'in kan ve evlilik yoluyla akrabası olan Hoca RızauddinAhmed b. Şeyh Şehabeddin İsmail gibi bazı büyük Câmiyye tarikatı şeyhleri, Emir Kazgan'a gidip Melik'i şikâyet etmişlerdir.[119]

Hafız Ebrû, şeyhler tarafından yapılan bu hareketi olumsuz olarak nitelendirmektedir. Onun kanaatine göre Emir Kazgan kuşatmanın uzun sürmesi halinde Herat'ın alınmasına engel olacağını fark etmiştir. Bu sefer dolayısıyla pişmanlığını şöyle ifade etmiştir: "Bu krallığa gelme nedenim, ilgili grupların sözlerinden dolayıdır, yoksa bu topraklara herhangi bir düşmanlığım yoktur." [120]

Kert Melik'iyle aynı aileye mensup oldukları ve Melik tarafından sürekli himaye edildikleri halde Câmiyye şeyhlerinin neden Melik'ten yüz çevirip, uzun süredir Herat'ı kuşatmanın yollarını arayan ve İranlı olmayan kabilenin yanında yer aldıkları konusu büyük bir muammadır. Aslında Mezopotamya politikalarında sıklıkla görüldüğü üzere bu sorunun alışılmış bir cevabı vardır: O da menfaati gözetmektir. Buna göre Câmiyye şeyhleri, Çağatay hanlığının güçlenmesinin kaçınılmaz olduğunu fark etmişlerdir. Kendi konumlarını korumak için, atalarının bir asırdır iyi ilişkiler içinde oldukları Kert meliklerini terk etmeye hazır hale gelmişlerdir.

Aile içi kıskançlıklar da rol oynamış olabilir. Dergâhın yöneticisi Raziyuddin Ahmed, yeğeni Muinüddin el-Câmî'nin Herat'ta çokça güçleneceğini hissetmiş olabilir. Tüm rivayetlere göre mükemmel bir yönetici olan[121] olan Raziyuddin, Kertlerin bağımsız olarak kalması halinde türbenin özerkliğine

118 Felix Tauer (ed.), *Cinq Opuscules de Hâfiz-i Abru concernant l'histoire de l'Iran au temps de Tamerlan*, Prague: L'Academie Tchecoslovaque des Sciences, 1959, s. 43. Bu Farsça metin, Muizzuddin'in iktidara geldiği 1331'den Kert hanedanlığının yıkılışına kadar ki dönem için iyi bir kaynaktır. (Buradan sonra bu esere *Opuscules* şeklinde atıf yapılacaktır.)

119 Handemir, *Habîbü's-Siyer*, III, 381. Handemir Câm şeyhlerini isimleriyle tanıtan tek tarihçidir.

120 Tauer, *Opuscules*, s. 42.

121 Bûzcânî, *Ravzâtu'r-Râyahîn*, s. 107.

(belki de kendi pozisyonuna) yönelik bazı tehlikeleri fark etmiş olabilir.

Câmiyye şeyhlerinin Çağatayların yanında yer alması, onların 1370'te Çağatay ulusunu kontrol eden ve on yıl sonra İran'ı işgal etmeye hazırlanan Timur'u iyi karşılayacaklarının habercisiydi. Timur,âlimleri himaye etti, seyyidlere büyük saygı gösterdi.[122] Ama aynı zamanda o, Horasan ve Maveraünnehir'deki sûfî şeyhleri nin şöhretini, kendi meşruluğunun pekişmesine yarayacağını dikkate alarak, onlara da saygıda kusur etmemiştir. Bu konuda Manz şunları ifade etmektedir:

Timur'un başlıca dinî sadakati, gücü ve etkisi Maveraünnehir'dekesin bir şekilde yerleşmiş olan Nakşibendî tarikatına idi. Fakat Timur'un din anlayışı, hayatının diğer yönlerinde olduğu gibi, fırsatçılık üzerine kuruludur. Onun din anlayışı, sıklıkla kendi amaçlarına hizmet etmiştir, fakat onun eylemlerini asla sınırlandırmamıştır.[123]

Câmiyye şeyhlerinin desteği, Timur'un 1381'de Kertlere karşı elde etmiş olduğu zaferin psikolojik anahtarıdır. Açıkçası son Kert Meliki Giyaseddin Pir Ali (idaresi. 1370-1381), kendinden önceki Kert yöneticilerinin şeyhlere gösterdiği hürmeti göstermemiştir. Timur, Herat'a ilerlemeden önce Câm'da durarak şeyhlere saygısını sunmuştur. Ancak onun Şeyh Ahmed'in bir müridi olan Zeyneddin ile Taybâd yakınlarında yapmış olduğu ünlü görüşme, tarihçilerin dikkatini çekmiştir. O görüşmede şeyhler, Pir Ali'nin şeyhlere karşı takındığı tavrı şikâyet etmiştir.[124]

Şeyh Zeyneddin ile Pir Ali arasındaki gerginlik, Timur'un işgalinden uzun zaman öncesine dayanmaktaydı. Örneğin, Şeyh Zeyneddin, Pir Ali'ye bir şiir göndererek ona yaptığı zulümler nedeniyle hesaba çekileceğini hatırlatmıştır. Şeyh, bu tavsiye mektubunda Melik'i uyarmış ve ona şöyle demiştir: Dostun olduklarını düşündüğün insanlar, artık dostun değiller, senden kaçtıklarını düşündüğün insanlar senin gerçek

122 V. V. Barthold, *Four Studies on the History of Central Asia -Ulugh Beg-*, trc. V. ve T. Minorsky, Leiden: E. J. Brill, 1963, s. 22.

123 Beatrice Forbes Manz, *The Rise and Rule of Tamerlane*, Cambridge: Cambridge University Press, 1989, s. 17.

124 Zeyneddin hakkında bk. Câmî, *Nefahâtü'l-Üns*, s. 498-501. Zeyneddin ile Timur arasında gerçekleşen görüşme rivayetleri için bk. Barthold, *Four Studies*, s. 20- 22; Handemir, *Habîbü's-Siyer*, III, 543 (trc. Wheeler Thackston, *A Century of Princes: Sources on Timurid History and Art*, Cambridge: AgaKhan Program forIslamic Architecture, 1989, s. 108); Tauer, *Opuscules*, s. 61-2; Jurgen Paul, "Scheiche und Herrscher im Khanat Cagatay", *Der Islam*, sayı: 67, 1990, s. 307-9. Şeyhinin türbesi için bk. Seyyid Muhammad Takî Mustafavî, "Le Masdjid-e Mowlana de Taiyabad", *Âsâr-ı Îrân*, c. III, sayı: 2, 1938, s. 179-199.

dostundur.[125] Pir Ali, Herat'ta Timur'un beklenen saldırısından korumak için umutsuzca sur duvarı inşa ederken Zeyneddin bir mektup daha yazarak, duvar inşa etmekle o felaketten uzak kalınamayacağını bildirmiştir. Bunun üzerine Kert meliki, devlet işlerinin, Zeyneddin gibi din adamlarının (imamların) işi olmadığı yönünde bir cevap yazmıştır. İşte bu mektup Zeyneddin'i kızdırmış, Pir Ali'nin tahttan indirilmesi gerektiği konusunda kendisinde kesin bir kanaatin oluşmasına neden olmuştur.[126]

Bu değişimde, Ortaçağ Hindistan'ında sûfîler tarafından kurulan gizli bir mesaj vardır: 'Krallığı/gücü bahşeden veya istedikleri zaman onu söküp alabilen kişiler sûfîlerdir.'[127] Zeyneddin, Timur'a yazdığı ve birçok konuya değindiği bir mektubunda şunları açıkça dile getirmektedir: 'Şeyhler, dinin ve devletin gerçek krallarıdır, dolayısıyla onlara gerekli hürmeti göstermek gerekir.'[128] Bu ifadeler, şeyhlerin nüfuzu temsil ettiklerini ve onların otoritelerinin kaynağının, yöneticilerinkinden daha meşru olduğuna yönelik bir hatırlatmadır. Bu hatırlatma, özellikle şeyhlerin kendilerini tehdit altında hissettiklerinde ve etki alanları daraltıldığında açıkça ifade edilmektedir.[129]

Hafız Ebrû'nun doğrudan Timur'dan naklettiğine göre ordu Taybad'a yaklaştığında Timur, Şeyh Zeyneddin (v. 791/1389)'i çağırır. Ama Şeyh konuşacak bir şey olmadığını söyleyerek huzura çıkmayı reddeder. Bunun üzerine Timur, Şeyh'e gelir. Hafız Ebrû diyor ki, zahit hayatı yaşayanlar Timur'la karşılaştıklarında genellikle ondan korkarlardı. Ancak Timur, Zeyneddin'le tanıştığında korktuğu tek kişi Şeyh Zeyneddin olmuştur. Timur'un isteği üzerine Şeyh Zeyneddin ona şu tavsiyede bulunur:

Neden kendi melikine herhangi bir öğütte bulunmuyorsun? Ki o, içki içer, eğlence ve günahlara dalar. Bunun üzerine Şeyh şöyle der: "Biz ona söyledik ama o dinlemedi. Şanı yüce olan Allah seni onun üzerine gönderdi. Sana söylüyorum: eğer sen de itaat etmeyeceksen Allah bir başkasını

125 Yusuf Ehl, *Ferâid-i Giyâsî*, belge 104, I, 471-5.

126 Fasîh, *Mücmel*, III, 113.

127 Simon Digby, "The Sufi Shaykh and the Sultan: A Conflict of Claims to Authority in Medieval India", *Iran*, sayı: 28, 1990, s. 71-81. Ayrıca bk. Digby, "The Sufi Shaikh as a Source of Authority in Medieval India", *Purusârtha*, sayı: 9, 1986, s. 57-77.

128 "Maktab-i Hazrat-i Şeyhü'l-İslâm Mevlânâ Ebûbakr Taybadî be Emir Timur", *İsnâd u Mükâtebât-i Târîhî-yi Îrân -Ez Timur tâ Şah İsmâil-*, Tahran: İntişârât-ı Bungâh-ı Tercüme ve Neşr-i Kitâb, 1341 hş./1962, s. 1-3.

129 Timur'un iki önemli sürgünü vardır. Biri Şah Nimetullah Veli'nin Mezopotomya'dan; diğeri Kâsım-ı Enver'in Şahrud'dan sürülmeleridir. Bk., Jean Aubin, *Materiaux pour la biographie de Shah Ni'matullah Wali Kermani*, Paris: Departement d'Iranologie de l'Institut Franco-Iranien, 1956, s. 11-18.

senin üzerin gönderir." Timur etkilenip ağlamaya başlar ve Şeyh'in iznini isteyerek Herat'a yönelir.[130]

Herat kısa sürede alınır ve Kert hanedanlığına son verilir. Timur, Zeyneddin'in tavsiyesine uyarak şehri yağmalamaktan ve insanlara zulmetmekten kaçınır.[131] O, Câmiyye tarikatı şeyhleriyle iyi ilişkiler kurmaya devam eder. Hatta Herat'ı işgal esnasında dergâhın başında olan Hoca Ziyaeddin Yusuf'un müridi olur. Timur'un oğlu ve kendisinden sonra Herat'taki halefi olan Şahruh (807-50/1405-47)'un da Hoca Şehabeddin el-Mekârim'inin müridi olduğu belirtilmektedir. Şehabeddin el-Mekârimi, 796-807/1405-1436 yılları arasında Câm dergâhının lideri olarak görev yapmış ve eseri *Hulâsatu'l-Makamât*'ı 840/1436'da Şahruh'a ithaf etmiştir.[132] Ancak Timurlular ile Câmiyye şeylerinin ilişkileri, Şahruh'unHerat'ın manevi hamisi olan Hoca Abdullah Ensârî (396- 481/1005-1088)'nin türbesini ihya etme kararı nedeniyle soğumuştur.[133]Şahruh, 829/1425'te Gazurgah'ta Abdullah Ensârî'nin türbesi üzerine bir dergâh inşa ettirmiş ve oraya yüklü miktarda bağışta bulunmuştur. Bu bina, iki asırdır burada yapılmış ilk binadır. Bundan sonra Herat yönetiminin sûfîlerle ilişkilerinde dikkate aldıkları sûfî toplum Câm şehrindekiler değil, Gazurgah'taki sûfîlerdir.[134] Artık bu tarihten itibaren Herat'ı tanımlamak için kullanılan "Herat Câmiyye tarikatının bahçesidir" ifadesi değiştirilmiş, onun yerine, Herat; "Ensârîlerin bahçesidir" denilmeye başlanmıştır.[135]

Sonuç

Moğolların İran'ı işgalini takip eden süreç dinî mayalanmanın olduğu bir zamandır. Bu dönemde aynı anda birden çok gelişme yaşanmıştır: Sünnî dünyada sûfî şeyhlerin etkisi artmış, tasavvuf seçkinci zühd anlayışından sıyrılıp o dönemler için oldukça siyasallaşan kitle hareketine dönüşmüştür. 14. asırda İran'da, Herat yakınlarında, aynı anda iki farklı tasavvuf anlayışı gelişme imkânı bulmuştur. Biri Çişt kentinde olup, çileyi, uzleti ve siyasetten uzak durmayı ilke edinen *Çiştiyye* tarikatı; diğeri Câm şehrinde

130 Tauer, *Opuscules*, s. 62.
131 Fasîh, *Mücmel*, III, 116 .
132 Bûzcânî, *Ravzatu'r-rayâhîn*, s. 110.
133 Maria Eva Subtelny, "The Cult of 'Abdullah Ansari Under the Timurids", *God is Beautiful and He Loves Beauty*, Bern: Peter Lang, 1994, s. 377-406.
134 Golombek, *Gazurgah*, s. 82-3.
135 Câmî, *Nefahâtü'l-üns*, s. 362.

olup, zenginlik içinde yaşayan ve bölgesel politikalarda etkili olan *Câmiyye* tarikatıdır. Kertler, ilk dönemlerinde her iki tarikattan de etkilenmişlerdir. Ancak 1330'larda Câmiyye tarikatına mensup sûfîler, Çiştîlerin etkisini kırmış, onların yerini almışlardır. Bu iki tarikata yönelik çalışmalar, çok sayıda büyük sûfînin varlığını ve kendi tarikatlarını geliştirmek için farklı metotlar kullandıklarını gösterecek, İslâm toplumlarında dinî otoritenin siyasî otoriteden daha önce var olduğunu ortaya koyacaktır.

Sınırlarda yerleşmiş olan tasavvufi topluluklar, Kert hanedanının sınırlarının tanımlanmasına yardımcı olmuşlardır. *Câmiyye* dergâhı, Kertleri Batı'daki düşmanları Serbedarîlerden ayırırken; *Çiştiyye* dergâhı, Kertleri Kuzeydoğudaki düşmanları Çağataylardan ayırmıştır. Sûfî toplulukları merkezden uzak kenar bölgelerde yerleşmiş olmalarına rağmen onların liderleri İlhanlılar, Çağataylar ve Kertler gibi, üst düzey siyasî figürler arasında arabulucu olarak görev yapmışlardır.

Uzun süre dergâhının başında lideri olan tarikatlar, siyasî değişimlerin olduğu dönemlerde bu liderler sayesinde devamlılıklarını sürdürmüşlerdir. Aynı zamanda onlar hem şehirde hem de kırsalda halkı koruma konusunda da rol almışlardır. Kıtlık zamanında Câmiyye tarikatı şeyhi, halka buğday dağıtmıştır. Bu esnada halk Kert Meliklerini kendilerinin yöneticisi olarak düşünememiştir. Kertler döneminde, Timurluların son dönemlerinde olduğu gibi, önemli sûfîler, halka karşı yöneticiler tarafından uygulanan zulümlere de karşı durmuşlardır.[136]

Bu dönemde mutasavvıflarla yöneticiler arasında yakın sembolik bir ilişkinin olduğu açıktır. Hindistan'daki Çiştîler gibi, siyasî otoritelerden uzak durdukları için gurur duyan tarikatlar bile, aslında bağışlar ve vergi muafiyeti nedeniyle siyasî idarelere bağımlıdırlar.[137] Öte yandan siyasî prensler, rakipleriyle giriştikleri sıkıntılı mücadelelerde veya meşruiyetlerine dinî referans aradıklarında şeyhlerle temas halinde olmuşlardır.

Kertler, bina yapmak ve vergi muafiyeti sağlamak suretiyle Câmiyye dergâhına destek olmuşlardır. Kertler, yakınlarında küçük kutsal bir devletle (Câmiyye dergâhı) iyi geçinmişlerdir. Kertler, saygınlık elde etmek ve hanedanlıklarına meşruiyet katmak için, şeyhlerle evlilik kurumu vasıtasıyla akraba olmuşlardır. Bu durum, Câmiyye sûfîlerine, benzeri görül-

136 Paul, "Forming aFaction", s. 541

137 Simon Digby, "Qalandars and Related Groups: Elements of Social Deviance in the Religious Life of the Dehli Sultanate of the Thirteenth and Fourteenth Centuries", *Islam in Asia*, s. 73.

memiş bir şekilde, idari işlere müdahil olma hakkını vermiştir. Câmiyye tarikatı da, Kertlerin yönetimlerine dinî destek vermiştir. Dinî destek çekildiğinde hanedanlığın düşmesi tesadüf değildir.

Ancak bu bağlara rağmen Câmiyye tarikatına mensup sûfîler, siyasî güce ulaştıklarında tam bir çıkarcıdırlar. McChesney Belh'te şunu tespit etmiştir:

Dergâhın tarihi göstermektedir ki, yönetim genellikle, siyasî bağlılığı konusunda sağduyulu davranarak, yelkenlerini hâkim siyasî rüzgârlara doğru açmaktadır ve yine genellikle bölgede gücü kontrol etmesi muhtemel gruba destek vermeye yatkındır.[138]

Bu durum Câm şehri için de geçerlidir. Buradaki şeyhler de ister Türk ister Tacik, Herat'ta gücü kim kontrol ederse etsin onunla uyum içinde olmaya hazırdırlar. Nitekim onlar, Çağatay hanlığını geleceğin yükselen değeri olduğunu fark ettiklerinde hemen onlarla yakınlaşmışlardır. Câm sûfîleri, göstermiş oldukları bu esneklikle kendilerine hamilik yapan Kertlerden daha uzun süre varlıklarını korumuşlardır. Sonuç itibariyle Câmiyye dergâhının varlığının devamı, Şeyh Ahmed'in ailesi tarafından sürdürülmüştür.

Câm sûfîleri, tıpkı Kertliler gibi sınırlı bir bölgeye hâkim olmakla yetinmişlerdir. Küçük işlerle uğraşmaktan hoşnut olmuşlar, bağımsızlıklarını ilan etmeye veya daha geniş bölgelere açılmaya gerek duymamışlardır. Câmiyye mensubu mutasavvıflar, güç elde eden diğer sûfîler gibi, Herat'ta elde ettikleri güçten istifade etmişler, dinî ritüelleri yapma konusunda herhangi bir baskıya maruz kalmamışlardır. Serbedarîler ve Safevîler gibi -ikisi de Şiîdir- devlet kuran sûfî gurupların ideolojik söylemleri, Çiştî ve Câmiyye sûfîlerininkinden daha keskin ve aşıdır. Çiştiyye ve Câmiyye sûfîleri, çevrelerinde yaygın olan heterodoks hareketlere ilgi duymamışlardır.

M.S yaklaşık 1200 ile 1500 yıllarını kapsayan İran tarihi, her şeyden önce, hem dinî hem de siyasî açıdan oldukça çalkantılı bir dönemdir. Bu dönemin birden çok özelliği vardır: Güçlü merkezi bir otorite yoktur, tarikatlar altın çağını; sûfî şeyhler ise en güçlü ve en prestijli dönemlerini yaşamışlardır. Safevî devletinin kurulmasından sonra İran'da, aslında İslâm dünyasında da, siyasî ve dinî sınırlar daha çok oluşmuştur. Güçlü, nerdeyse bağımsız gibi hareket eden tarikat toplulukları artık tolere edilemez hale gelmiş, bu nedenle de devletin daha sıkı denetimi altına alınmışlardır.

138 R. D. McChesney, *Waqf in Central Asia: Four Hundred Years in the History of a Muslim Shrine 1480-1889*, Princeton: Princeton University Press, 1991, s. 308.